

The Emirate of Baban and the Security of the Western Territory of Iran (1798-1820)

Nasrollah Salehi ¹

1. Corresponding Author, Associate Professor Department of History, Farhangian University, Tehran, Iran.
Email: salehi.nasr@gmail.com

Article Info

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
9, December, 2023

In Revised Form:
22, January, 2024

Accepted:
14, February, 2024

Published Online:
15, March, 2024

Abstract

The role of the Kurdish Baban Emirate in Iran-Ottoman relations has been neglected. The main problem of the present research is to investigate the impact of the Ottoman central government's inability in the eastern provinces on the security of the western territory of Iran. Emirate of Baban and Pashalik of Baghdad were provinces far from the Ottoman center. The territories of both rulers were separated from the territory of Iran after the Zohab Treaty, but Iran's influence and role in Baban and Baghdad never disappeared. The inability and unwillingness of the Ottoman central government - especially from the twelfth century to the middle of the thirteenth century - had led to a power vacuum in the eastern provinces. Such a situation was a serious threat to the western territory of Iran. As the subjects and borderlands of Iran were exposed many times to the raids of the Kurds and Arabs of the territory of Baban and Baghdad. In order to ensure the security of its territory, as well as maintaining and continuing its role and influence in the territory of Baban, Iran was inevitably involved in the conflicts between Baban and Baghdad. Some researchers have wrongly considered Iran's involvement in Baban and Baghdad issues as "interference". While Iran's involvement was as a legitimate right to Self-Defense. In the present research, the claim of Iran's "interference" has been rejected by a descriptive-analytical method and a critical approach, citing Iranian and Ottoman documents and sources. Because the involvement of Iran in the affairs of Baban and Baghdad was more than based on the will of the Iran, it was caused by the inability and unwillingness of the Ottoman government in the eastern provinces. Basically, the Ottoman government was considered among the unable or unwilling states from the point of view of international law. In order to ensure the security of its subjects and borderlands, Iran sometimes had to use force, except for political and diplomatic ways.

Keywords: Iran, Ottoman Empire, Baban Emirate, Baghdad, Western Iran, security.

Cite this: The Author(s): Salehi, N., (2024). The Emirate of Baban and the Security of the Western Territory of Iran (1798-1820): Historical Sciences Studies Vol.15, No 4, Serial No.36 –winter, (51-73)-
DOI:10.22059/jhss.2024.367782.473665.

Publisher: University of Tehran Press

1. Introduction

In the present essay, one of the important and less known issues of Iran-Ottoman relations in the contemporary period has been discussed. The purpose of this research is to investigate the relationship between the Ottoman central government's inability in the eastern provinces and the security of the western territory of Iran. The emergence of the Ottoman Empire in Anatolia and its gradual expansion from a local power to a large government, and then its transformation into an empire, was a new threat to the territory of western Iran. This threat appeared in different ways to the Ottoman Empire era. The strange and contradictory point is that not only the power of the Ottomans, but also the weakness and inability of that government, especially from the twelfth century to the middle of the thirteenth century, was a threat to the territory and interests of Iran. The weakness of the Ottoman central government, which often led to a power vacuum in the eastern provinces, inevitably involved the Iranian government in the issues of those regions. Iran's involvement in the eastern provinces of the Ottoman Empire was even at the request of one of the three centers of power: the Ottoman government, the Emirate of Baban, and the Pashalik of Baghdad. In the current research, we have tried to prove this claim by citing to Iranian and Ottoman sources that the involvement of the Iran in the above areas, which has been wrongly referred to as "interference", was either forced or at the request of one of the above mentioned powers.

As yet, researchers have not paid attention to this important point, how the inability or unwillingness of the Ottoman government was a threat to the security of subjects and borderlands of Iran.

Iranian and Turkish researchers have gone completely wrong in their investigations for two reasons: First, ignorance of the sources and history of the opposite country, and second, ignorance of the relations between the two countries from the point of view of international law. One of the Turkish researchers, Metin Atmaja, who has published several works on the Baban Emirate, writes: "The Qajar kings were frequently involved in the internal affairs of Ottoman Kurdistan until the middle of the 19th century." He considered Iran's involvement as "interferences" (Atmaja, 2021: 67). From Iranian researchers, except for Aminpour and his colleagues (2013), who wrote an article about Abdurrahman Pasha; Mozafari has researched about Ardalan Kurdistan in several joint articles. She writes: "The tendency of the rebel governors of Baban to the court of Iran was considered a seized opportunity. The local government of Ardalan was the executive arm of Iran's policies in the field of intervention, whether in times of peace or war (Mozaffari, 2018: 66). Atmaja and Mozafari and some other researchers have researched a subject and have reached the position of arbiter, the main requirement of which is to know the history of the opposite country. The structure of power in the Iranian and Ottoman governments in the 12th and 13th centuries was different. The Ottoman government did not have power and influence in the eastern provinces due to its weakness. While the Qajar government had enough power to exercise authority in the western provinces and states.

In this research, using a descriptive-analytical method and a critical approach, with reference to Iranian and Ottoman documents and sources, an attempt is made to investigate the influence of the Ottoman central government's inability in the eastern provinces-with an emphasis on the role of the Emirate of Baban-with the security of the western territory of Iran. So far, no independent research has been done on this subject. The findings of the research indicate: Iran's involvement in the eastern provinces of the Ottoman Empire, especially in Baban and Baghdad, which is wrongly referred to as "interference", is more than based on the will of the Iranian government, it is caused by the inability or unwillingness of the Ottoman government in the mentioned provinces. Basically, the Ottoman government from the 12th century to the middle of the 13th century is considered among the unable or unwilling states from the perspective of international law (Martin, 2019: 401-402). In order to ensure the security of its subjects and borderlands, Iran sometimes had to use force to "punish" the aggressors, except for political and diplomatic ways.

امارت بابان و امنیت قلمرو غرب ایران ۱۲۳۶-۱۲۱۲ قمری

نصرالله صالحی^۱

salehi.nasr@gmail.com

۱. نویسنده مسئول دانشیار تاریخ دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: علمی - پژوهشی	نقش و جایگاه امارت بابان در روابط ایران و عثمانی مورد غفلت قرار گرفته است. مسئله اصلی جستار حاضر، بررسی تأثیر ناتوانی دولت مرکزی عثمانی در ولایات شرقی در امنیت قلمرو غرب ایران است. امارت بابان و پاشالیک بغداد از ایالات دور از مرکز عثمانی بودند. قلمرو هر دو حکمرانی بعد از پیمان زهاب از قلمرو ایران جدا شدند، اما نفوذ و نقش ایران در بابان و بغداد هیچ‌گاه از بین نرفت. ناتوانی یا بی‌ارادگی دولت مرکزی عثمانی - به‌ویژه از سده دوازده تا نیمه سده سیزده - منجر به خلأ قدرت در ولایات شرقی شده بود. چنین وضعیتی به مثابه تهدید جدی برای قلمرو غرب ایران بود. چنانکه اتباع و سرحدات ایران بارها در معرض تاخت‌وتاز اکراد و اعراب بابان و بغداد قرار گرفتند. دولت ایران، برای تأمین امنیت قلمرو خود و نیز حفظ و تداوم نقش و نفوذ خود در قلمرو بابان، به ناچار درگیر منازعات بابان و بغداد می‌شد. برخی پژوهشگران، ورود ایران به مسایل بابان و بغداد را به‌غلط «دخالت» دانسته‌اند. درحالی‌که درگیر شدن ایران، به مثابه حقی مشروع برای دفاع از خود بود. در جستار حاضر، به روش توصیفی - تحلیلی و رویکرد انتقادی، با استناد به اسناد و منابع ایران و عثمانی، ادعای «دخالت» ایران رد شده است؛ زیرا درگیر شدن ایران در امور بابان و بغداد بیش از آنکه مبتنی بر خواست دولت ایران باشد، ناشی از ناتوانی و بی‌ارادگی دولت عثمانی در ولایات شرقی بود. اصولاً دولت عثمانی از منظر حقوق بین‌الملل، در زمره دولت‌های ناتوان و بی‌اراده (unable or unwilling states) محسوب می‌شد. دولت ایران برای تأمین امنیت اتباع و سرحدات خود، به‌جز راه‌های سیاسی و دیپلماتیک، گاه ناچار به استفاده از زور می‌شد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۱۸	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۱/۱۱	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۲۵	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۲/۲۵	
واژه‌های کلیدی:	ایران، عثمانی، امارت بابان، بغداد، غرب ایران، امنیت.

استناد: صالحی، نصرالله؛ (۱۴۰۲). امارت بابان و امنیت قلمرو غرب ایران ۱۲۳۶-۱۲۱۲ قمری: پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۵، شماره ۴، زمستان، شماره پیاپی ۳۶- (۵۱-۷۳). DOI:10.22059/jhss.2024.367782.473665.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

۱. مقدمه

در جستار حاضر به یکی از مسایل مهم و کمتر شناخته شده روابط ایران و عثمانی در دوره معاصر پرداخته شده است.^(۱) هدف از این پژوهش، بررسی تأثیر رابطه ناتوانی دولت مرکزی عثمانی در ولایات شرقی با امنیت قلمرو غرب ایران است. برآمدن امارت عثمانی در آناتولی و گسترش تدریجی آن از قدرتی محلی به دولتی بزرگ و سپس تبدیل آن به یک امپراتوری، به مثابه تهدیدی تازه برای قلمرو غرب ایران بود. این تهدید، در طول دوران عمر امپراتوری عثمانی، به روش‌های مختلف بروز و ظهور یافت. نکته عجیب و تناقض‌نا اینکه نه تنها قدرت دولت عثمانی، بلکه ضعف و ناتوانی آن دولت نیز، به‌ویژه از سده دوازده تا نیمه سده سیزده، به مثابه تهدیدی برای قلمرو و منافع ایران بود. ضعف دولت مرکزی عثمانی که اغلب منجر به خلأ قدرت (power vacuum) در ولایات شرقی می‌شد، به ناچار دولت ایران را درگیر مسایل آن مناطق می‌کرد. درگیر شدن ایران در ولایات شرقی عثمانی، حتی گاه با خواست یکی از سه کانون قدرت بود: دولت عثمانی، امارت بابان و پاشالیک بغداد. در پژوهش حاضر، با استناد به منابع ایران و عثمانی به اثبات این ادعا پرداخته‌ایم که درگیر شدن دولت ایران در مناطق فوق که از آن به اشتباه با عنوان «دخالت» یاد کرده‌اند، یا به ناچار بوده و یا به خواست و تقاضای یکی از سه کانون قدرت مذکور بوده است. پژوهشگران تا کنون به این نکته مهم توجه نکرده‌اند که چگونه ناتوانی یا بی‌ارادگی دولت عثمانی به مثابه تهدیدی برای امنیت اتباع و سرحدات ایران بود.

پژوهشگران ایرانی و ترک، بیشتر به دو دلیل در بررسی‌های خود یکسره به خطا رفته‌اند: نخست، ناآگاهی از منابع و تاریخ کشور مقابل و دیگر، ناآگاهی نسبت به روابط دو کشور از منظر حقوق بین‌الملل. یکی از پژوهشگران ترک، متین آتماجا که آثار متعددی درباره امارت بابان منتشر کرده است، می‌نویسد: «شاهان قاجار تا اواسط قرن نوزدهم مکرراً درگیر امور داخلی کردستان عثمانی بودند.» او درگیر شدن ایران را به‌عنوان «مداخلات» (interferences) دانسته است (Atmaca, 2021: 67). از محققان داخلی، به‌جز امین‌پور و همکارانش (۱۳۹۱) که یک مقاله درباره عبدالرحمن پاشا نوشته‌اند؛ مظفری در چند مقاله مشترک، به پژوهش درباره کردستان اردلان پرداخته است. وی می‌نویسد: «گرایش حکام شورشی بابان به دربار ایران فرصتی مغتنم شمرده می‌شد. حکومت محلی اردلان چه در مواقع صلح و چه جنگ، بازوی اجرایی سیاست‌های ایران در عرصه مداخله بود» (مظفری، ۱۳۹۸: ۶۶). وی در مقاله مشترک دیگر، می‌نویسد: دربار قاجار به‌رغم عهدنامه اول ارزروم «در پی فرصتی بود تا در ایل و امارت‌نشین بابان دخالت‌های خود را از سر گیرد. لذا وقتی داود پاشا، والی بغداد، رفتار نامناسبی با زوآر و حجاج ایرانی در پیش گرفت، این موضوع را دستاویز خود نمود و عباس میرزا به حمایت از محمود پاشای بابان برخاست.» (مظفری، ۱۳۸۹: ۱۵). آتماجا و مظفری و برخی محققان دیگر درباره موضوعی دست به پژوهش زده و در مقام داوری برآمده‌اند که لازمه اصلی آن، آگاهی از تاریخ کشور

مقابل است. ساختار قدرت در دولت‌های ایران و عثمانی در سده ۱۲ و ۱۳ به دو گونه متفاوت بود. دولت عثمانی به دلیل ناتوانی، در ولایات شرقی قدرت و نفوذی نداشت. در حالی که دولت قاجار از قدرت کافی برای اعمال اقتدار در ولایات و ایالات غربی برخوردار بود.

در جستار حاضر به روش توصیفی - تحلیلی و رویکرد انتقادی با استناد به اسناد و منابع ایران و عثمانی، تلاش بر این است تا تأثیر رابطه ناتوانی دولت مرکزی عثمانی در ولایات شرقی - با تأکید بر نقش امارت بابان - با امنیت قلمرو غرب ایران بررسی شود. درباره موضوع حاضر تاکنون پژوهش مستقلی انجام نشده است. یافته‌های پژوهش حاکی است: درگیر شدن ایران در ولایات شرقی عثمانی به‌ویژه در بابان و بغداد که از آن به‌غلط با عنوان «دخالت» یاد کرده‌اند، بیش از آنکه مبتنی بر خواست دولت ایران باشد، ناشی از ناتوانی یا بی‌ارادگی دولت عثمانی در ایالات مزبور بود. اصولاً دولت عثمانی از سده ۱۲ تا نیمه سده ۱۳ از منظر حقوق بین‌الملل، در زمره دولت‌های ناتوان یا بی‌اراده (unable or unwilling states) محسوب می‌شود (Martin, 2019: 401-402). دولت ایران برای تأمین امنیت اتباع و سرحدات خود، به‌جز راه‌های سیاسی و دیپلماتیک، گاه ناچار به استفاده از زور برای «تنبیه و گوشمالی» متجاوزان می‌شد.

۲. موقعیت جغرافیایی - تاریخی شهرزور/سلیمانیه

شهرزور یا شاره زول از مساکن قدیم‌گُردها و امروزه در خاک عراق واقع است. ابن حوقل در ابتدای سده چهارم می‌نویسد: «شهر کوچکی است نزدیک عراق و اغلب مردمان آن اکراداند [...] فراخی معیشت و ارزانی و موقعیت خوب بر اهمیت آن افزوده است» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۱۲). حمدالله مستوفی بنای این شهر را به قباد بن فیروز ساسانی نسبت می‌دهد و درباره وجه تسمیه آن به نقل از نویسنده صور الاقالیم می‌نویسد: «شهرزور بدان گویند که پیوسته حکامش اکراد بوده‌اند و هر که را زور پیشتر بوده حاکم می‌شد» (مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۰۸) بر اساس گفته جغرافی‌نویسان مسلمان، ابتدا شهر «شهرزور» پدید آمد و سپس نواحی اطراف آن به این نام شناخته شدند. در تقسیمات اداری دوره ساسانی، شهرزور یکی از هشت طسوج استان خسرو شاذ هرمز بود (مستوفی باقی، ۱۳۹۰: ۳۴۵). ناحیه شهرزور یا شاره زول در دوره‌های مختلف تاریخی بسیار تغییر کرده است. امروزه شهری به نام شهرزور وجود ندارد و این نام به دشت وسیعی در جنوب شرقی سلیمانیه اطلاق می‌شود (سعیدی و قربانی‌نژاد، ۱۳۹۹: ۱۱۳). شهر سلیمانیه، در اقلیم کردستان عراق، در اواخر قرن دوازدهم به فرمان ابراهیم پاشا، از امرای خاندان بابان، بنا شد. تا پیش از بنای این شهر، قصبه قلعه چوالان/قلاچوالان در شهرزور مرکز حکمرانی بابان‌ها بود (سعیدی، ۱۳۹۶: ۴۵۱).

تا پیش از نخستین مداخله‌های دولت تازه تأسیس عثمانی در کردستان، شهرزور زیر تسلط خاندان گُرد اردلان بود. والیان کردستان اردلان در سراسر سده دهم و نیمه اول سده یازدهم با بهره‌گیری از اختلاف‌ها و جنگ‌های میان صفویان و عثمانیان توانستند قدرت و نفوذ خود را در

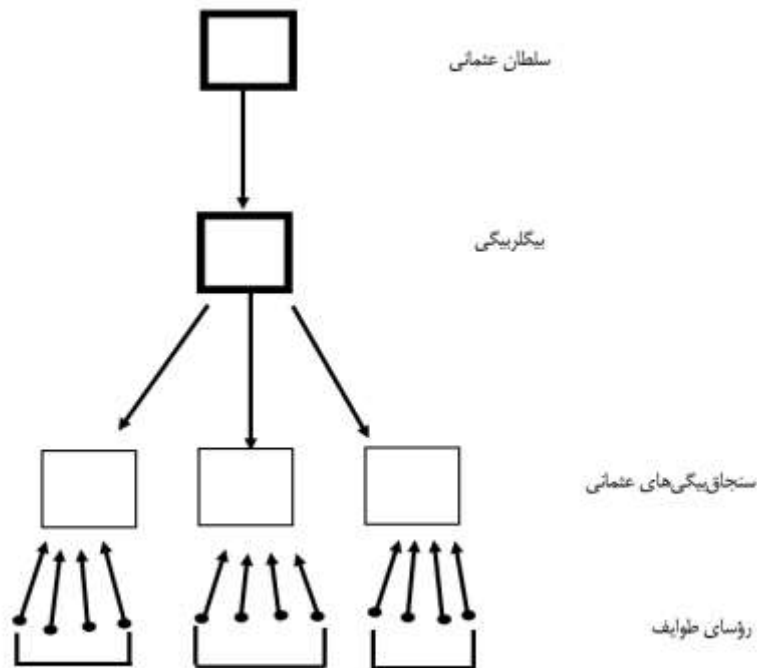
شهرزور استمرار بخشند. با پایان یافتن جنگ‌ها، بر اساس عهدنامه زهاب (در ۱۰۴۹ ق.) منطقه شهرزور به عثمانی‌ها تعلق گرفت (واله قزوینی اصفهانی، ۱۳۸۲: ۲۸۰؛ وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۳۹۰) و موقعیت خاندان اردلان در آنجا تضعیف شد و زمینه برای برآمدن خاندان بابان که تابع دولت عثمانی بود، فراهم شد. در حالی که «از زمان‌های قدیم، شهرزور و کردستان اردلان موجودیتی یگانه از نظر سیاسی و اقتصادی تشکیل می‌دادند [...] علیرغم تقسیمات ناشی از پیمان زهاب، جمعیت قبایل شهرزور پس از آنکه تحت قیمومیت عثمانی قرار گرفتند، رو به افزایش نهاد، مردم از مرزها می‌گذشتند تا مانند گذشته به چراگاه‌های تابستانی ملحق گردند. آشکارترین نشانه وابستگی متقابل و مکمل اقتصادی کردستان اردلان به شهرزور، همانا حفظ واحد پول و اوزان ایرانی در سرزمین‌های بابان تا سقوط امپراتوری عثمانی بود» (اردلان، ۱۳۸۷: ۹۷-۹۶).

۳. سیاست تمرکزگرایی در عثمانی و ایران

امارت عثمانی که به تدریج به دولت و بعد به یک امپراتوری بزرگ تبدیل شد، در طول شش سده، فراز و نشیب زیادی را تجربه کرد. این امپراتوری از نظر ساختار قدرت چند بار دچار تغییر و تحول زیادی شد. «با فتوحات ایلدرم بایزید (حک: ۸۰۵-۷۹۱ ق.)، شکل‌گیری ساختار و مفهوم دولت مرکزی آغاز گردید و در دوران سلطان محمد فاتح (حک: ۸۶۶-۸۵۵ ق.)، به کامل‌ترین شکل دست یافت. فاتح به منظور تأمین ساختار تمرکزگرایی و به‌ویژه وابستگی مطلق ایالات به مرکز، به تغییرات مهمی در سرزمین وسیع عثمانی دست زد. [از جمله] حرکات خودسرانه و بدون نظارت امیران «آقنجی» در نواحی مرزی را محدود و مهار کرد. در این دوره، در مناطقی [از شرق] که ویژگی‌های عشایری و موروثی مستولی بود، حاکمانی مستبد فعالیت داشتند. فاتح، ضمن اعزام ینی‌چری‌ها و استقرار واحدهای نظامی در آن مناطق، قضاتی نیز برای اشاعه عدل اعزام نمود تا بدین طریق حاکمیت در آن مناطق همواره تحت نظر حکومت قرار گیرد» (احسان اوغلو، ۱۳۹۷: ۱/۳۳۰-۳۳۹).

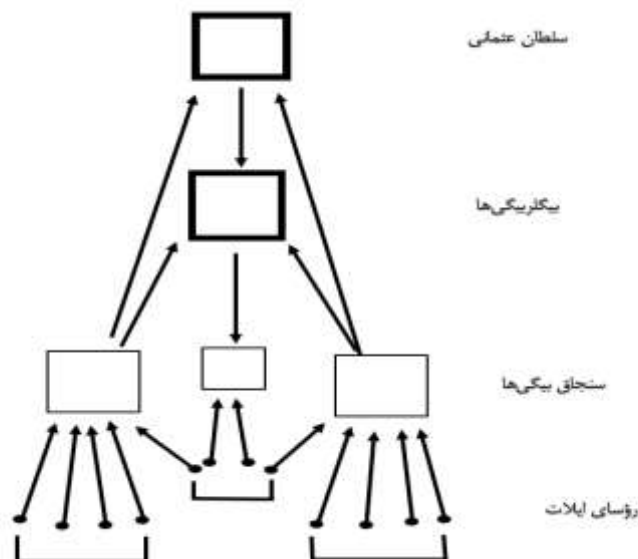
در حکومت عثمانی، اداره مناطق دور از مرکز تا قرن ۱۶/۱۰ به‌طور مستقیم، با تعیین والی و امیر سنجاق از مرکز انجام می‌گرفت؛ اما به تدریج در شهرها و قصبه‌ها، حضور «اعیان» مشهود گردید (احسان اوغلو، ۱۳۹۷: ۳۵۲). با ظهور و قدرت‌گیری «اعیان و اشراف بلده» در ایالات، طبقه قدرتمند بزرگی شکل گرفت که اداره مرکزی را به میدان مبارزه فرامی‌خواند [...] برای جلوگیری از تجزیه و فروپاشی کشور، باید تمرکزگرایی را از نو جانی تازه می‌بخشیدند (آقشین، ۱۳۹۱: ۱۴۵). بین کاسته شدن از قدرت مرکزی و افزوده شدن بر قدرت اعیان، رابطه‌ای مستقیم وجود داشت (احسان اوغلو، ۱۳۹۷: ۳۵۳). با افزایش ناآرامی در ایالات در نیمه دوم سده ۱۶/۱۰، همه شهرهای کوچک و بزرگ، به تدریج، محل استقرار پادگان‌های ینی‌چریان شدند. در سده ۱۷/۱۱، به موازات ناتوانی قدرت مرکزی، قدرت واقعی در مرکز ایالات دوردستی چون الجزایر، مصر یا بغداد، به دست این پادگان‌ها افتاد و راه را برای شکل‌گیری یک طبقه حاکم جدید در ایالات هموار ساخت (ایبالجق، ۱۳۸۸: ۲۰۴؛ هیل، ۱۳۹۵: ۳۰). در همین سده

۱۷/۱۱ حکومت مرکزی عثمانی تلاش کرد تا با کاستن از قدرت اعیان و خاندان‌های محلی، قدرت و اقتدار خود را احیا کند. به این منظور، با نادیده گرفتن امتیازاتی که قبلاً به بیگ‌های کُرد در ولایات شرقی داده بود، آنها را زیر سلطه خود درآورد (Doğan, 2011: 517)؛ اما از سده ۱۸/۱۲ قدرت مرکزی رو به ضعف گذاشت و بار دیگر نظام اعیانی به‌ویژه در ولایات شرقی سر برآورد. در نتیجه، در ولایات شرقی بجای والیان منصوب از سوی دولت مرکزی، بیگ‌های کُرد با عناوین و القاب عثمانی مثل «پاشا» به‌صورت نیمه‌مستقل حکمرانی یافتند. با تقویت امارت‌های کُرد در طول زمان، به‌تدریج برخی از خاندان‌ها که از نفوذ و قدرت بیشتری برخوردار بودند و از سوی حکومت مرکزی به رسمیت شناخته شده بودند، بر خاندان‌های دیگر چیرگی یافتند و به قدرت برتر و حاکم در ولایات شرقی تبدیل شدند. از جمله مهم‌ترین امارت‌های ولایت‌های شرق عثمانی از جنوب به شمال عبارت بودند از: بابان به مرکزیت سلیمانیه؛ سوران به مرکزیت رواندوز؛ بهدینان به مرکزیت عمادیه؛ حکاری به مرکزیت چوله-مرک؛ بوهتان به مرکزیت جزیره (Doğan, 2011: 510). قدرت مرکزی حکومت عثمانی در زمان به سلطنت رسیدن محمود دوم (حک: ۱۲۵۵-۱۲۲۳/۱۸۳۹-۱۸۰۸) در نهایت ضعف بود. در ایالات و لواهای آناتولی و روم ایلی و ولایات شرقی وابستگی به مرکز بسیار ضعیف شده بود. خاندان‌های حاکم، با اتکا به نظام اعیانی به‌صورت نیمه‌مستقل حکمرانی داشتند. اصولاً تا زمان به سلطنت رسیدن محمود دوم، دولت عثمانی اراده‌ای برای بازگرداندن اقتدار خود بر عراق و ادغام نظام اداری آن در ساختار حکمرانی عثمانی نداشت. سلطان محمود بعد از جنگ روس و عثمانی (۱۸۱۲-۱۸۰۶) عزم خود را برای احیای قدرت مرکزی جزم کرد. اعاده قدرت مرکزی در ولایات شرقی به‌تدریج انجام شد. باب عالی در سال ۱۸۲۰/۱۲۳۵ به‌صورت جدی بر بالکان و آناتولی تسلط یافت و در سال ۱۸۳۱/۱۲۴۷ نوبت به عراق رسید، یعنی زمانی که با ضعیف شدن والی مملوک بغداد، داود پاشا (حک: ۱۸۳۱-۱۸۱۷)، علیرضا پاشا، والی حلب، بدون مقاومت وارد بغداد شد.^(۲) چند سال بعد (۱۸۳۴/۱۲۵۰) در موصل نیز قدرت مرکزی اعاده شد. روند بازگرداندن قدرت مرکزی به قلمرو بابان تا سال ۱۸۵۰/۱۲۶۶ طول کشید (Çetinsaya, 2017: 5). سلطان محمود با الگوگیری از کشورهای اروپایی درصدد انجام اصلاحاتی برآمد که منجر به تقویت سیاست تمرکزگرایی گردد (Doğan, 2011: 506)؛ هیل، ۱۳۹۵: ۳۱). مقصود از تمرکزگرایی، جلوگیری از افزایش بی‌حد و حصر قدرت «پاشا» ها در ایالات بود (اینالچق، ۱۳۸۸: ۲۰۴). حکومت مرکزی مصمم بود با حذف نظام اعیانی و برانداختن خاندان‌های حاکم محلی، قدرت خود را تا دورترین نقاط سرحدی گسترش دهد (Atmaca, 2019: 519).

نمودار ۱: ساختار قدرت سیاسی پیش از اصلاحات محمود دوم، روابط مرکز- پیرامون (ولایات شرقی) (Doğan, 2011: 510)

صدراعظم بیرق دار مصطفی برای پیشبرد اصلاحات، پاشایان، والیان و اعیان را به استانبول فراخواند و برنامه اصلاحات خود را ارائه کرد. حاضرین در پایان نشست برنامه‌ای را که به «سند اتفاق» معروف شد، امضا کردند (Doğan, 2011: 506). این سند، نوعی قانون اساسی بود که نظام اعیانی را به رسمیت شناخت، اما آن را مقید نمود و تحت نظارت درآورد. طراحان سند اتفاق در واقع درصدد بودند دولت عثمانی را بر اصولی کاملاً متفاوت تجدید بنا کنند (آقشین، ۱۳۹۱: ۱۴۸). محمود دوم و صدراعظم او اصلاحات مورد نظر را با هدف تمرکزگرایی علیرغم مخالفت‌های زیاد با جدیت آغاز کردند. نخست با حذف چهره‌های سرشناس نیمه‌مستقل که بزرگ‌ترین مانع در برابر اصلاحات بودند، کار خود را شروع کردند. اصلاحات به‌ویژه در برخورد با خاندان‌های بزرگ در روم ایلی و آناتولی با مقاومت کمتری انجام شد، اما در ولایات شرقی وضعیت کاملاً متفاوت بود؛ زیرا در این ولایات که در طول چند سده به حال خود رها شده بودند، بیگ‌های کُرد و ایزدی با طوایف بزرگ، به شکل نیمه‌مستقل حکومت می‌کردند (Doğan, 2011: 511)؛ بنابراین، پیشبرد اصلاحات در ولایات شرقی کاری دشوار بود. حکومت مرکزی با انتخاب دو چهره برجسته که سوابق موفق در دیوانسالاری عثمانی داشتند، اقدامات معطوف به تمرکزگرایی در ولایت شرقی را با جدیت آغاز کرد. نخست رشید پاشا از ۱۸۲۷ تا ۱۸۳۶ و سپس حافظ پاشا از ۱۸۳۶ تا ۱۸۳۹ این مأموریت را بر عهده گرفتند و تا حد زیادی موفق شدند (Doğan, 2011: 511-517).

نمودار ۲: ساختار قدرت سیاسی بعد از اصلاحات محمود دوم، روابط مرکز- پیرامون (ولایات شرقی) (Doğan, 2011: 517)

۴. روابط مرکز- پیرامون در ایران صدر قاجار

ساختار قدرت در ایران که از دوران باستان بر نظام پادشاهی استوار بود، در دوران اسلامی نیز تداوم یافت و بر اصل تمرکزگرایی بنا نهاده شد. در دوره‌هایی که حکومت مرکزی تضعیف و یا دچار فروپاشی می‌شد، قدرت‌های محلی ظهور می‌کردند. این قدرت‌ها اگرچه در قلمرو خود دارای اقتدار بودند، اما اغلب می‌کوشیدند با حذف قدرت‌های رقیب، خود پایه‌گذار قدرت مرکزی برای چیرگی بر سراسر ایران زمین گردند و نظام پادشاهی را بر پایه دودمان خود بنا نهند. پای دودمان قاجار از دوره صفویه به عرصه کشمکش‌های سیاسی و نظامی کشیده شد. قاجارها که بیش از دو سده در خدمت حکومت‌های مستقر در ایران بودند، بعد از مرگ کریم‌خان زند، به‌عنوان یک قدرت مدعی، برای رسیدن به تاج‌وتخت پادشاهی ایران، به تکاپوی همه‌جانبه برخاستند. آقامحمدخان به کمک اتحادهای ایلاتی برای رسیدن به قدرت جنگید و آن را فراچنگ آورد؛ اما وی در اندیشه تسلط بر کل ایران و احیای ایران‌زمین بود. او نمی‌خواست به‌عنوان رئیس ایلاتی بر ایران حکمرانی کند، به همین دلیل «مدعی بود تا زمان حکومت به کل ایران تاج‌گذاری نخواهد کرد.» (آبراهامیان، ۱۳۸۰: ۴۸). هنوز چیزی از انتخاب تهران به‌عنوان پایتخت نگذشته بود که مدعیان جانشینی آقا محمدخان بر سر رسیدن به قدرت با هم وارد جنگ شدند. با این حال، این ذهنیت در مردم و مقامات محلی وجود داشت که تهران به‌عنوان پایتخت باید مدار تعیین قدرت باشد. چنانکه یکی از مدعیان سلطنت به دروازه قزوین رسید، مقامات محلی دروازه‌های شهر را بستند و اعلام کردند: «ما چیزی از شما و

عنوان شما نمی‌دانیم، به تهران بروید و پایتخت را به تصرف خود درآورید و آن وقت است که دروازه‌های قزوین به روی شاه گشوده خواهد شد.» (آبراهامیان، ۱۳۸۰: ۴۸).

تأکید بر اهمیت پایتخت به‌عنوان مرکز قدرت، ریشه در سنت نظام پادشاهی ایران داشت. قاجارها با آگاهی از این سنت دیرینه با آغاز حکمرانی، شیوه زندگی ایلاتی را رها کردند تا به سنن باستانی شاهنشاهان ایران بازگردند. آنان به تعبیر موریه «از میراث باشکوه شاهان باستان تقلید می‌کردند.» (آبراهامیان، ۱۳۸۰: ۴۹). این هدف محقق نمی‌شد مگر آنکه تمرکز قدرت در پایتخت عملی می‌شد و پادشاه به‌عنوان سمبل قدرت مطلقه، بر سراسر ایران سیطره بلامنازع می‌یافت. پس ساختار قدرت در صدر دوره قاجار به‌گونه‌ای نهادینه شد که قدرت مطلقه پادشاه از پایتخت تا دورترین نقاط کشور جاری و ساری شود؛ بنابراین، روابط مرکز- پیرامون در دوره قاجار در چنین بستری شکل گرفت. بستری که در امپراتوری عثمانی از سده دوازدهم تا میانه سده سیزدهم شکل نگرفت و به این دلیل، دولت مرکزی در پیرامون (ولایات شرقی) فاقد قدرت و نفوذ بود. قاجارها برای تحکیم و تثبیت قدرت و نفوذ خود در پیرامون به چند روش عمل کردند:

۱- قاجاری کردن ایران. قاجارها از دوره فتحعلی‌شاه برای اعمال سلطه و نفوذ بر سراسر ایران، با حفظ و نیز تغییر کمی در تقسیمات کشوری، کوشیدند با گماردن شاهزادگان در مناصب حکومتی، پیوند مستقیمی بین مرکز- پیرامون برقرار کنند. در ایالات و ولایات مرزی که دارای اهمیت و حساسیت زیادی بود، شاهزادگان درجه اول منصوب شدند. محض نمونه، عباس میرزا در آذربایجان و محمدعلی میرزا دولت‌شاه در کرمانشاه، لرستان و خوزستان مصدر امور بودند. در ولایت مهم کردستان که همجوار عثمانی بود، ضمن به رسمیت شناختن حکمرانی خاندان اردلان، به روش‌های مختلف درصد مطیع ساختن آنها به پایتخت و پادشاه برآمدند.

۲- پیوند نسبی و سببی. قاجارها در ولایاتی که خاندان‌های محلی قدرتمند عهده‌دار امور بودند، ضمن به رسمیت شناختن حکمرانی آنها، درصد برقراری پیوند سببی با آنان برآمدند. این سیاست از دوره صفویه معمول بود. چنانکه خان احمدخان اردلان با خواهر شاه‌عباس، شاهزاده خانم زرین کلاه بیگم، ازدواج کرد (وقایع‌نگار کردستانی، ۱۳۶۴: ۱۳۴). محمدشاه قاجار، خواهر خود طوبی خانم را به همسری رضاقلی‌خان، پسر خسروخان، والی کردستان درآورد (سندجی، ۱۳۷۵: ۲۱۵).

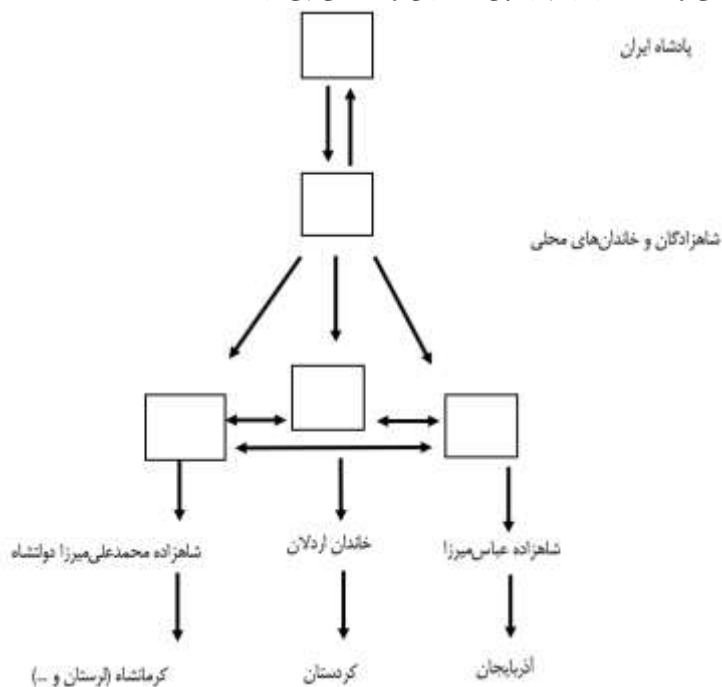
۳- رهن و گرو گرفتن. قاجارها نیز همانند صفویان از سیاست گرو گرفتن اولاد و یا نزدیکان بزرگان برای اطمینان از وفاداری آنان، بهره گرفتند. در ولایات و ایالاتی که شاهزادگان قاجاری مصدر امور نبودند، برای ممانعت از نافرمانی احتمالی والیان غیرقاجاری، گاه از سیاست گروگیری استفاده می‌شد. در دوره صفویه چهار والی گرجستان، کردستان، لرستان و عربستان (خوزستان)، به نشانه وفاداری به شاه، یک پسر یا برادر خود را به اصفهان می‌فرستادند (اردلان، ۱۳۸۷: ۵۷). قاجارها نیز هر گاه نیاز بود، از

این سیاست بهره می‌بردند. چنانکه خسروخان اردلان یکی از پسرهای خود و عمویش لطفعلی‌خان را با پیشکش فراوان به نشانه وفاداری نزد آقا محمدخان فرستاد (سنجدی، ۱۳۷۵: ۱۷۲-۱۷۱).

مجموع این سیاست‌ها ناظر بر تلاش همه جانبه قاجارها برای تثبیت قدرت مرکزی و اعمال اقتدار بر سراسر ایران بود. مطابق این سیاست، اهمیت و جایگاه ولایات و ایالات سرحدی به مراتب بیش از مناطق مرکزی بود. فتحعلی‌شاه با منصوب کردن شاهزادگان درجه اول در ایالات غربی و نیز انتصاب خان اردلان به‌عنوان والی کردستان (نصیری، ۱۳۶۶: ۲۴/۱) در حقیقت بدون واسطه از پایتخت بر نحوه اداره این ایالات نظارت داشت. بسیاری از مسائل خرد و کلان این ایالات به آگاهی شاه می‌رسید و خود او مستقیماً به صدور فرمان‌ها و دستورات اقدام می‌کرد. در حالی که دولت عثمانی در ولایات شرقی خود قدرت و نفوذی نداشت. باب عالی، حکام بغداد را منصوب می‌کرد و پاشاهای بایان در شهرزور عملاً زیر نظر آنها بودند و با دولت عثمانی رابطه مستقیمی نداشتند. از طرفی، عزل و نصب‌های مکرر در بغداد و شهرزور موجب تشدید بی‌ثباتی در ولایات همجوار با ایران می‌شد. در حالی که والیان ایرانی در ایالات و ولایات همجوار با عثمانی، گاه بیش از دو دهه حکمرانی داشتند، در بغداد و شهرزور و دیگر ولایات، مدت حکومت والیان و پاشایان به دلیل عزل و یا قتل، بسیار کوتاه بود. دولت عثمانی پس از پیمان زهاب، برای اداره بین‌النهرین و شمال عراق پاشالیک بغداد را پایه‌ریزی کرد. ایالات گرد شهرزور، کوی، حریر و زهاب که به‌تازگی تصرف شده بودند، تابع حکومت بغداد شدند. در طول دوران شصت و چهار ساله پاشالیک بغداد، سی‌وشش نفر به‌عنوان پاشا^(۳) یکی پس از دیگری به اداره بغداد گمارده شدند.^(۴) حکام بغداد به سبب فاصله جغرافیایی تا استانبول، حکومتی تقریباً مستقل از دربار عثمانی داشتند. آنان پاشاهای درجه یک بودند و از این اختیار برخوردار بودند که حکام موروثی ایالات گردنشین را منصوب کنند (اردلان، ۱۳۸۷: ۵۸، ۹۵). با مقایسه مدت زمان حکومت والیان ایران نظیر عباس میرزا، محمدعلی میرزا دولتشاه، امان‌الله خان بزرگ و محمدحسین‌خان با حکام بغداد و پاشایان شهرزور، می‌توان به ثبات و بی‌ثباتی حکمرانی در ایالات و ولایات همجوار دو دولت پی برد. محض نمونه، محمدحسین‌خان، سردار ایروان، در ۱۲۴۳ ق. به والی قارص می‌نویسد: «مدت بیست و دو سال است که دوستدار در این ولایت به حفظ ثغور مأمور است» (نصیری، ۱۳۶۸: ۱۰۶-۱۰۵).

علاوه بر موارد فوق، دولت عثمانی به دلیل کشمکش با دولت‌های اروپایی، بیشتر به قلمرو غربی امپراتوری توجه و تمرکز داشت. از این رو، قادر به اعمال اقتدار در ولایات شرقی نبود. بغداد و شهرزور به دلیل عدم سلطه باب عالی بر ولایات دور از مرکز، به تدریج خودمختاری و استقلال پیشه کرده و پاسخگوی دولت عثمانی نبودند؛ بنابراین، در دو سوی مرزهای ایران و عثمانی، دو شیوه حکمرانی کاملاً متفاوت حاکم بود. ایران با حکومت متمرکز می‌توانست بر نحوه اداره ولایات و ایالات سرحدی نظارت مستقیم داشته باشد، در حالی که در عثمانی، به دلیل عدم تمرکز قدرت، اداره ولایات شرقی،

خارج از اراده و تسلط آن دولت بود. با مقایسه دو نمودار ۱ و ۲ با نمودار ۳ بهتر می‌توان به ساختار قدرت سیاسی و رابطه مرکز- پیرامون در ایران و عثمانی پی برد.

نمودار ۳: ساختار قدرت سیاسی ایران صدر قاجار، روابط مرکز- پیرامون

۵. مواجهه ایران با ناتوانی دولت عثمانی در ولایات شرقی

پیامدهای نامطلوب فقدان تمرکز سیاسی در ساختار حکمرانی امپراتوری عثمانی، به‌ویژه در ایالات شرقی، بیشتر متوجه ایران بود. ایالات فوق در عمل خارج از حوزه اقتدار دولت عثمانی بود. در منابع تاریخی بارها به «خودسری» و «سرکشی» حکام بغداد و پاشایان شهرزور اشاره شده است. در حالی که والیان ولایات و ایالات غرب ایران مطیع اوامر دولت مرکزی بودند، والیان و پاشایان ایالات شرق عثمانی، در عمل خودمختار و مستقل بودند. والیان ایران دارای چنان قدرتی بودند که امکان تعرض از سرحدات ایران به عثمانی بسیار بعید بود، چنانکه عباس میرزا برای اطمینان خاطر والی تازه منصوب ارزروم می‌نویسد: «سرحد داران این طرف را از بیم بأس و صلاحیت ما هرگز مجال آنکه به باطن ما ظاهر، فتنه یا رخنه در ارکان مؤدت و بنیان محبت نمایند نبوده» است (نصیری، ۱۳۶۶: ۱۸۲/۱).

در بین نقاط سرحدی، مناطق مختلف کردستان بیش از سایر نقاط مورد تعدی و تجاوز قرار می‌گرفت. مردمان ساکن در دو سوی سرحدات، اگرچه از نظر قومی دارای وجه اشتراک بودند، اما از حیث فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی تفاوت زیادی داشتند. کردهای اردلان که گورانی‌های یکجانشین بودند، اکراد بابان کرمانجی کوچ‌نشین را غریبه می‌دانستند (اردلان، ۱۳۸۷: ۱۱۲). در تمام طول حکمرانی

پاشایان بابان، برداشت قبیله‌ای و دسته‌ای از حکومت رواج داشت و برخلاف اردلان‌ها که سازندگانی بزرگ بودند، بابان‌ها آبادانی اندکی از خود باقی گذاشتند. ولایات شهرزور، کوی و حریر ماهیتی عشایرنشین داشتند (اردلان، ۱۳۸۷: ۱۳۶). از طرفی، نگاه بابان‌ها به حکمرانی جنبه غنیمی و غارتی داشت. برای آنها رسیدن به قدرت و کسب منافع کوتاه مدت اصل بود. در این راه تغییر اتحادهای مکرر بین برادران بابان که هر کدام به شکلی خصمانه برای بقای خود انجام می‌دادند و یا برای حفظ قدرت خود به حذف و قتل برادر دیگر اقدام می‌کردند، امری معمول بود (اردلان، ۱۳۸۷: ۱۷۲، ۱۷۵). آنها با اینکه بارها با حمایت دولت ایران بر اریکه قدرت نشسته بودند، اما خیانت پیشه کرده همراه با سپاه عثمانی با تجاوز به قلمرو ایران به‌ویژه مناطق کردنشین، دست به کشتار و ویرانی زدند. محض نمونه، در دوره زندیه در جنگ مریوان سپاه عثمانی و بابان بعد از پیروزی، سیزده روز در سته (اسندج) ماندند و «سراسر شهر را غارت کردند و بی‌رحمانه‌ترین رفتارها را در حق مردم مسلمان، یهود و مسیحی روا داشتند. اکثر خانواده‌های مالک بی‌توجه به دین و آیینشان به شهرزور، کوی و حریر تبعید شدند. لشکریان فاتح بر سر راه بازگشت‌شان شهرها، روستاها و دهکده‌ها را چپاول کردند» (اردلان، ۱۳۸۷: ۱۰۰).

اقدامات تجاوزکارانه بابان‌ها رابطه مستقیمی با ضعف و قدرت حکام بغداد داشت. هرگاه در بغداد افراد ناتوان روی کار می‌آمدند، پاشایان شهرزور قدرت خود را به عراق عرب گسترش داده و «منشأ فتنه و فساد» می‌شدند. محمدحسین‌خان خطاب به عباس میرزا می‌نویسد: «عبدالرحمن پاشا که از اول بی‌عقل و دیوانه بود، اکنون که مملکتی مثل عراق عرب را به حیطة ضبط درآورده و چند کرور دولت به تصرفش آمده، البته خبط دماغ به هم خواهد رسانید. بعضی حرکات ناهنجار از او صادر خواهد شد. از آن طرف هر روزه با والی کردستان [اردلان] و از این طرف با اهالی این سرحدات، هنگامه برپا خواهد کرد و آخر الامر گردنگیر اولیای دولت قاهر خواهد شد.» وی بسیار دوراندیشانه رفتار عبدالرحمن پاشا را پیش‌بینی کرده بود. چنانکه او چند بار در برهه‌های مختلف سرحدات ایران را مورد تاخت‌وتاز قرار داد. محمدحسین‌خان چون معتقد بود: «علاج واقعه را پیش از وقوع باید کرد»، خطاب به عباس میرزا نوشت: «چنانچه رأی امنای دولت قاهره به تصرف عراق عرب قرار گیرد، وقتی بهتر از این اتفاق نمی‌افتد... چنانچه منظور اولیای دولت اتحاد دولتین علیتین نیز بوده، این مفسد، آخر بین‌الدولتین را برهم خواهد زد» (نصیری، ۱۳۶۶: ۱۲۰/۱، ۲۱۴).

گاهی اوقات رابطه قدرت در عراق به نفع بغداد تغییر می‌کرد و حکام قدرتمندی در مصدر امور قرار می‌گرفتند، در چنین شرایطی، پاشایان بابان به آلت دست آنها تبدیل می‌شدند. آنها چون درک درستی از اهمیت حسن روابط در امر حکمرانی نداشتند، به‌راحتی برای تجاوز به سرحدات ایران تحریک و تطمیع می‌شدند. در منابع تاریخی و نامه‌های رسمی، زمانی که به تجاوزگری بابان‌ها در اثر تحریک بغداد و عثمانی اشاره می‌شود،^(۵) اغلب با چنین تعبیری از آنها یاد شده است: «اشرار بابان»،

«مفسدین بابان»، «جُهل بابان»، «شرارت بابان»، «شرارت و مفسدت بابان»، «مفسده آرایه‌های بابان» و «شیاطین بابان» (همان: ۲۵۵-۲۵۴).

تجاوز مکرر ایلات کُرد و عرب قلمرو عثمانی موجب کشتار و ویرانی گسترده در سرحدات ایران می‌شد (نصیری، ۱۳۶۶: ۱۶۸/۱-۱۶۷؛ ۱۳۶۸: ۲/ ۱۵۳-۱۵۲، ۱۸۲)، همچنین امنیت کاروان‌های تجاری و زائران ایرانی را در معرض تهدید دائمی قرار می‌داد (نصیری، ۱۳۶۶: ۱۲۰/۱، ۲۵۵). دولت ایران برای مقابله با تهدیدهای دائمی، پیش از توسل به قوه قهریه، به راه‌های سیاسی و دیپلماسی متوسل می‌شد. اعزام مکرر سفرا و مأمورین به استانبول و مراکز مهم ولایات شرقی، نظیر ارضروم و بغداد و نیز ارسال ده‌ها نامه خطاب به دولتمردان عثمانی، از سلطان و صدراعظم گرفته تا والیان مختلف ولایت همجوار، نشان‌دهنده تلاش‌های سیاسی و دیپلماتیک دولتمردان ایران برای رفع تهدیدهای دائمی از قلمرو عثمانی بود. محض نمونه، عباس میرزا در چند نامه مختلف به دولتمردان عثمانی خواستار دخالت جدی آنها در رفع تعدی سرحداتاران عثمانی شده، می‌نویسد: «در این مدت به نحوی که مکرر به صحابت سفرا و رسولان اشعار شده یکی از مواد گفتگو ترک تعرض [به] تجار و حجاج و خسارت مال و جان بعض آنها و رفع تصاحب طوایف و قبایل اکراد و تطاول آنها به این طرف بوده، معیناً این مطلب بر وجه مطلوب میسر و مقدور نگشته است.» در ادامه، درباره اعزام سفیر می‌نویسد: «در این وقت محض خیرخواهی... مصطفی آقا واقعه‌نگار سابق را سفارتاً که استحضاری دارد، برای اظهار این امور که صلاح دو دولت است مأموراً روانه ساختیم که مراتب مزبوره را حالی اولیای آن دولت نماید» (نصیری، ۱۳۶۶: ۲۴۴/۱). همچنین شاهزاده بهمن میرزا، والی آذربایجان، درباره اعزام سفیر، به والی ارضروم می‌نویسد: «همین اشرار و اکرادند که از بایزید به این طرف گذشته دست اندازی به محلات و دهات سرحد می‌کنند و اذیت و خسارت به رعایا و ضعفا و قوافل و مترددین می‌رسانند. چون ارتفاع نثار و کدورت و اندفاع فساد و شرارت همیشه منظور نظر است، لهذا عالیجاه ... خدادادخان که یکی از خواص حضرت و معتمدین دولت و از شروط و عهود مستحضر است، مأمور شد که رفع فساد و شرارت از سرحد بکند.» (نصیری، ۱۳۶۸: ۱۸۳/۲-۱۸۲).^(۶)

اولیای دولت ایران در قبال تجاوزات مکرر طرف عثمانی، نهایت خویشتن‌داری را از خود نشان می‌دادند. محض نمونه میرزا محمدشفیع در نامه‌ای به صدراعظم عثمانی بعد از شرح مفصل «نهب و غارت قوا و محال حویزه و خوزستان» از سوی «قبایل سمت بصره و الکای بغداد» که منجر به قتل شماری از اتباع ایران شده و نیز در «مایین کربلای معلی و نجف اشرف طوایف اکراد تابعه بغداد و قبایل اعراب آن حدود بر سر تجار و زوار ایرانی آمده و قریب پانصد نفر را مقتول و مجروح و اموال آنها را نهب و غارت نموده‌اند و بعد از آن در حوالی خانقین و قزل رباط نیز همین عمل را نموده، جمعی را مقتول و مجروح و منهوب ساخته‌اند»، می‌نویسد: «نظر به ارتباط و اتحاد دولتین، باز از طرف

اولیای این دولت قاهره قدغن و تأکیدات اکیده به ولات و حکام سرحدات ایران شد که مطلقاً در مقام تلافی تعدیات مذکوره برنیامده دست تعرض مرتکبین بازدارند» (نصیری، ۱۳۶۶: ۱۶۹/۱-۱۶۸).

دولتمردان ایران با شناختی که از ناتوانی دولت عثمانی در ولایات شرقی داشتند، به تجربه دریافته بودند یکی از کم هزینه‌ترین راه‌های حفظ امنیت سرحدات ایران و نیز مصون داشتن اتباع ایران از تعرض در قلمرو عثمانی، داشتن نقش مؤثر در تعیین والیان بغداد و پاشایان شهرزور است. مستوفی می‌نویسد: «پاشاهای بغداد با فرستادن هدیه و تحفه، استرضای محمدعلی میرزا را در انتخاب خود فراهم می‌کردند؛ زیرا دولت ایران تا تاریخ عهدنامه ارزروم به مناسبت اینکه اکثر اهل عتبات مثل امروز اصلاً ایرانی هستند، این حق را به خود می‌داد که در انتخاب والی‌های سلیمانیه و بغداد نظر داشته باشد» (مستوفی، ۱۳۷۱: ۳۲/۱).

بعد از برآمدن نادر، حاکمان بابان بیشتر به ایران تمایل یافتند. در دوره زندیه و قاجاریه چنین وضعیتی بیش و کم ادامه یافت. آنها حمایت دولت ایران را ضامن بقای حکومت خود در شهرزور می‌دانستند. عمر پاشا، حاکم بغداد، در سال ۱۱۸۶ ق. محمد پاشا را معزول و محمود پاشا را منصوب کرد. وی به شیراز آمد. این انتصاب جدید چندان به مذاق کریم‌خان زند خوش نیامد. او محمد پاشا را متحد خود می‌دانست. وی علی مرادخان زند را مأمور کرد شاهزاده بابان را بار دیگر بر اریکه قدرت بنشانند (اردلان، ۱۳۸۷: ۱۵۵). این امر در دوره قاجار بارها اتفاق افتاد و به اصلی پذیرفته‌شده میان ایران و بغداد تبدیل شد. حتی حکام بابان پذیرفتند برای اعلام وفاداری خود به پادشاه ایران، یکی از خویشان نزدیک خود به رسم رهین در دربار ایران باشد. چنانکه بعد از انتصاب والی شهرزور از سوی بغداد، وی برای اثبات وفاداریش به کریم‌خان زند، پسرش علی‌خان را به‌عنوان گروگان به شیراز فرستاد و پسر دیگرش حسن بیگ را به‌عنوان نماینده به سنه (اسندج) اعزام داشت (اردلان، ۱۳۸۷: ۱۳۹).

هرگاه تلاش‌های سیاسی و دیپلماتیک و خویشنداری مؤثر واقع نمی‌شد، گزینه اقدام نظامی برای «تأدیب و گوشمالی» متجاسران و متجاوزان اولویت می‌یافت. والیان ایرانی نظیر عباس میرزا و محمدعلی میرزا که مسئولیت اقدام نظامی را بر عهده داشتند، در نامه‌های مختلف به دولتمردان عثمانی بارها خود را «فرزند خیرخواه دولتین علیتین» (نصیری، ۱۳۶۶: ۲۵۵/۱)، «خدمتکار هر دو دولت علیه ابدی‌القرار» و «خدمتکار هر دو دولت کبری» (نصیری، ۱۳۶۶: ۲۳۸/۱) توصیف کرده‌اند. عباس میرزا برای تأکید بر پابندی دولت خود بر تعهدات طرفین، خطاب به صدراعظم عثمانی می‌نویسد: «عهدی که میان دو دولت استقرا یافته ابداً استحکام خواهد داشت. خصوصاً از جانب ما که خود را فرزند دو دولت و پیوند دو شوکت می‌دانیم» (نصیری، ۱۳۶۶: ۲۳۱/۱). فتحعلی‌شاه در پاسخ به «عریضه صداقت عنوان [و] ارادت ترجمان» والی تازه منصوب بغداد، داود پاشا، به او یادآور می‌شود: «باید آن جناب به مقتضای کمال خیرخواهی و صداقت‌اندیشی در ملزومات رسوم موحدت دولتین ابدایت جاهد و سعی

باشد و دقایق صلاح‌اندیشی و ارادت کیشی را نسبت به دولتین علیتین مهمل و متروک نگذارد» (نصیری، ۱۳۶۸: ۱۲۴/۲).

نقشی که دولت ایران در نصب حکام بغداد و پاشایان شهرزور ایفا می‌کرد، هرچند در تأمین خواست اصلی ایران برای برقراری نظم و امنیت در سرحدات مؤثر واقع می‌شد، اما گاه به دلیل خیانت و بدعهدی افراد منصوب، شرایط به کلی دگرگون می‌شد. محمدعلی میرزا دولت‌شاه در نامه‌ای مفصل خطاب به والی موصل به تشریح خیانت والی بغداد پرداخته است (نصیری، ۱۳۶۶: ۱/۲۵۵-۲۵۴).

در نامه وی به چند نکته مهم تأکید شده است: تلاش شش ماهه برای به قدرت رساندن داود پاشا، توصیه و نصیحت به او برای پاس داشتن حرمت دولتین و اعزام سفیران خیرخواه برای بر حذر داشتن او از شرارت در سرحدات عراقین. با وجود چنین اقدامات مسالمت‌آمیزی، به مضمون «بر سیه حال چه سود گفتن پند»، وی به مدت «چهار ماه متوالی در سرحدات بنا را بر تاخت‌وتاز گذارده اغلب از ولایات و گرمسیرات کرمانشاهان را تاخت‌وتاز نموده چند نفری از رعایای فلاح را مقتول [و] انواع شرارت و مفسدت به ظهور رسانید.» با وجود چنین شرارت‌هایی، محمدعلی میرزا خویشتن‌داری از خود نشان داده «عالی‌جاه میرزا عبدالله که یکی از گماشتگان معتبر» بود، نزد والی بغداد فرستاد که «ما اینهمه متحمل خسارت‌ها و جسارت‌ها شده‌ایم تا کی دست از فساد بر نمی‌داری، سپاه خود را منصرف نموده زیاده از این را اولیای این دولت قوی آیت متحمل نمی‌شوند، مفید فایده نشد و سفیر مشارالیه را نیز نگاهداشته جوابی نفرستاده سهل است بیشتر باعث اشتعال نائره فساد گردید. بعد از خرابی این سرحدات به اغوای مفسدین بابان حرکت کرده از سمت شهرزور بنای خرابی سرحدات آن سمت را گذارده، عاقبت الامر دفع سائل را لابد شدیم.» در ادامه، بازهم به نهایت خویشتن‌داری و سرانجام انتخاب گزینه نظامی از سر ناچاری اشاره می‌کند: «هرچه اصرار فرمودیم شاید التهاب نائره فساد داود پاشا و کهیا و اشرار بابان فرونشیند فایده نبخشید، لابد و لاعلاج از سرحد حرکت کردیم» (نصیری، ۱۳۶۶: ۱/۲۵۴-۲۵۵).^(۷) بررسی رفتار و اقدامات پاشایان شهرزور در ربط با ایران، حاکی از عملکرد دو گانه

«خیانت» و «خدمت» است. در دوره زندیه، محمدپاشا بابان یک‌باره تغییر موضع داد و به عثمانیان پیوست و بخشی از مناطق کردستان اردلان را تصرف کرد، در حالی که «از ده‌ها سال پیش تحت حمایت کریم‌خان بود و به لطف ارتش ایران و دخالت والی [کردستان] دو بار در شهرزور به قدرت رسیده بود» (اردلان، ۱۸۷: ۱۶۷). امرای بابان در دوره قاجار نیز چندین بار از ایران روگردان شده با سرسپردگی به عثمانی به تاخت‌وتاز در سرحدات ایران پرداختند. آنها گاه با تمرد از خواست دو دولت، موجب سلب امنیت در دو سوی مناطق سرحدی می‌شدند. امیرنظام در مراسله مفصلی به تمرد و طغیان بیگ رواندوز در قلمرو دو دولت اشاره کرده می‌نویسد: «صفحه آذربایجان را از قشون جرّار نظام و توپخانه خالی دانسته غفلتاً جمعیتی به قدر سه هزار نفر بر سر سردشت فرستاده... قلعه آنجا را تصرف کرده، به مجرد وصول این خبر نواب امیرزاده اعظم دو فوج افشار و جمعیت مگری که به قدر

سه هزار نفر می‌شد مأمور تنبیه او فرمودند.» در ادامه، درباره مشروعیت ورود قشون ایران به خاک عثمانی می‌نویسد: «هرگاه نواب امیرزاده اعظم او را مخالف و روگردان دولت عثمانی نمی‌دانستند، قشون مأمور خاک روم نمی‌فرمودند، اما این نادرست، روگردان هر دو دولت است» (میرزا صالح، ۱۳۶۵: ۱۴۶/۲). وزیر خارجه نیز در نامه‌ای به ناظر خارجه عثمانی می‌نویسد: «اولیای دولت جاوید مدت قاهره به ملاحظه پاس حرمت دوستی در تنبیه او (ایبگ رواندوز) که متعلق به آن دولت علیّه می‌دانستند تراخی کردند تا اینکه در بهار امسال طغیان او به سرحدّ هر دو مملکت افزونی گرفت... لهدا اولیای دولت علیّه را برای حفظ ثغور خود واجب است که سپاهی در سرحدّ آن مفسد بگذارند و چون سبب تحمل خرج و مصارف این سپاه رعیت آن دولت علیّه است که از دفع آن ما را منع می‌کنند، پس بر وفق قانون کلی دول که بر قاعده عدل و انصاف گذاشته شده بر امنای آن دولت لازم است که یا اجازت دهند که عساکر این دولت خود آن مفسد را تنبیه و تأدیب کنند و وجه خسارت خود را از او باز یافت دارند و یا متقبل شوند که از عهده وجه خسارت و مخارج و مصارف این سپاه که در آن سرحد اقامت دارند، برآیند» (گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ۲۶۲/۱).

گاه دولتمردان ایران مرگ یا برکناری برخی پاشاها و والیان شهرزور و بغداد را برای هر دو دولت مطلوب می‌دانستند. چه، مرگ آنها پایانی بر سرکشی و ناامن‌سازی سرحدات دو دولت بود. عباس میرزا به قائم مقام صدرات عثمانی می‌نویسد: «اکنون که عبدالله پاشا و عبدالرحمن پاشا هیچ یک در میان نیستند،^(۸) نه دیگر از سرحدات آن دولت کمال خلاقی است، نه از سرحدّ‌نشینان این شوکت مظنه خلاف، ائتلاف کارها با استدامت قرین استقامت خواهد بود و مرادها بر حسب مرام‌ها» (نصیری، ۱۳۶۶: ۱۵۲/۱). در شهرزور، گاه پاشاهایی به حکومت می‌رسیدند که نسبت به جایگاه خود نگاهی واقع بینانه داشتند. آنها سیاست دوستی همزمان با دو دولت را در پیش می‌گرفتند (اردلان، ۱۳۸۷: ۱۷۵) و منشأ خدمات می‌شدند. محمدعلی میرزا در ۱۲۳۷ ق. به والی موصل می‌نویسد: «از عهود سلف الی الآن جماعت بابان به علت بیلامیسی که در سرحدات ایران داشته‌اند، همیشه یک نوع خدمتی از سلاطین ایران کرده‌اند» (نصیری، ۱۳۶۶: ۲۵۳/۱). روابط امرای بابان با دولت ایران گاه چنان دوستانه بود که عباس میرزا در میانه جنگ دوم ایران و روس، طی فرمانی خطاب به محمود پاشا، حاکم شهرزور، سلیمانیه، کوی و حریر، از می‌خواهد مطابق قرارداد، «سواره بابان را به رکاب سعادت انتساب والا» اعزام کند (نصیری، ۱۳۶۸: ۸/۲). همچنین بعد از امضای پیمان ترکمنچای، خطاب به او می‌نویسد: «در منزل ترکمنچای، سردار روس شرف حضور ما را یافت و مجلس مصالحه منعقد شد... ابلاغ این بشارت برای آن سامان لازم بود عالی‌شان فرخ خان غلام پیشخدمت را مأمور فرمودیم و آن سامان را به صدور رقم قضا شیم قرین افتخار داشتیم» (نصیری، ۱۳۶۸: ۹۶/۲).

با توجه به خواست اصلی ایران، یعنی برقرار نظم و امنیت در سرحدات، چیزی که مطلوب ایران بود و انتظار می‌رفت بابان‌ها بدان پایبند باشند، عدم تمرّد از خواست دو دولت بود. این خواست، در نامه

محمدعلی میرزا به صدراعظم عثمانی به‌خوبی بازتاب یافته است. می‌نویسد: «این طایفه (بابان) نظر به قُرب جوار از قدیم‌الایام در عهد هر یک از سلاطین با ایران خلط و آمیزش داشته و به هر دو طرف خدمتگزار بوده‌اند» (نصیری، ۱۳۶۶: ۱۶۵/۱). پاشایان شهرزور زمانی که در موضع ضعف بودند، با ارسال نامه‌های متعدد به دو دولت، اظهار اطاعت و خدمتگزاری می‌کردند و زمانی که با یکی از دو دولت دشمنی می‌ورزیدند، از دولت دیگر اطاعت محض داشتند. عبدالرحمن پاشا خطاب به محمدعلی میرزا می‌نویسد: «حسب‌الامر شاهنشاهی اگر دشمنی برای سرکار از سمتی اتفاق بیفتد، دشمن آن دشمن هستیم... لازم بود که از روی صداقت مراتب را به خدمت عرض نماید که کمترین به امر و فرموده شاهی در امداد و اعانت سرکار ثابت قدم و راست گفتار است» (نصیری، ۱۳۶۶: ۲۱۰/۱).

پاشایان شهرزور هرگاه تمرد پیشه می‌کردند و دچار شکست می‌شدند، با ارسال نامه‌های متعدد با خواری و خفت، تقاضای «عفو و بخشش» می‌کردند (نصیری، ۱۳۶۶: ۶۶/۱) و هرگاه از سوی سلطان عثمانی مورد لطف و عنایت قرار می‌گرفتند، با ارسال نامه‌های بسیار متملقانه اظهار اخلاص و نوکری می‌کردند. محمود پاشا خطاب به سلطان عثمانی می‌نویسد: «آنچه درباره غلام معمول فرموده‌اند، بنده را آزاد کرده‌اند و غلامی را خریده‌اند، یعنی اگر از گذشته و جرم و تقصیر غلام گذشته و از سر نو به تفویض ولایت بابان و کوی و حریر سرافراز نموده‌اند، غلام را طوق بندگی در گردن کرده و گویا به قیمت هم خریده‌اند...» (نصیری، ۱۳۶۶: ۲۰۴/۱). همین محمود پاشا که اظهار «غلامی» و «بندگی» سلطان عثمانی را کرده بود، زمانی که مغضوب باب عالی شد، برای رسیدن به امارت بابان دست نیاز به سوی ایران دراز کرد (نصیری، ۱۳۶۸: ۱۸۴/۲) و نیز بعد از امضای عهدنامه اول ارزروم (۱۲۳۸ ق.)^(۹) که زمینه برای تقویت دولت مرکزی عثمانی در ولایات شرقی فراهم شد، بابان‌ها از آینده امارت خود بیمناک شده رو به دربار ایران آوردند. محمدحسین‌خان در ۱۲۳۹ ق. به والی ارزروم نوشت: «چون اعیان بابان استدعا و درخواست از حضرات شاهنشاهی نموده‌اند که ما را دست بسته به دولت عثمانی واگذار نمودن از مروّت دور و منافی غیرت ملوکانه است، بنا بر آن نسبت به ولیعهد عظمی بحثی وارد شده است که چنانچه در باب ایلات سیبکی و حیدرانلو سختگیری از این طرف نگشته، زیرا که ملتجی به دولت علیّه عثمانی بودند واگذار شده و همچنین ایل بابان که ملتجی به دولت قاهره بوده- اند، از آن طرف سختگیری باید لازم نیاید» (نصیری، ۱۳۶۸: ۵۲/۲). درخواست فوق نشان می‌دهد علیرغم امضای عهدنامه اول ارزروم، نه پاشایان بابان حاضر به قبول آن بودند و نه دولت ایران تمایلی به قطع نفوذ خود در امارت بابان داشت. دولت عثمانی با پیشبرد سیاست تمرکزگرایی در ولایات شرقی که بعد از امضای عهدنامه اول ارزروم شدت بیشتری گرفت، درصدد حذف امارت‌نشین بابان و دیگر امارت‌ها مناطق شرقی بود، در حالی که ایران به‌عنوان حامی امارت‌نشین بابان خواهان تداوم حکمرانی آنها بود، به این شرط که متمرّد دو دولت نباشند.

۶. نتیجه

در بررسی روابط ایران و عثمانی، درباره نقش و جایگاه ولایات و ایالات شرقی عثمانی در امنیت قلمرو غرب ایران غفلت شده است. برخی پژوهشگران ایرانی و ترک که به مسایل مربوط به خاندان اردلان و بابان پرداخته‌اند، دلیل تیرگی روابط دو کشور را به غلط ناشی از «دخالت» ایران در قلمرو بابان و بغداد دانسته‌اند. حال آنکه درگیر شدن ایران در امور ایالات شرق عثمانی، بیش از آنکه مبتنی بر خواست دولت ایران باشد، ناشی از ناتوانی و بی‌ارادگی دولت عثمانی در ایالات مزبور بود. حتی گاه دولت ایران به بنا خواست یکی از سه کانون قدرت استانبول، شهرزور و بغداد، در مسایل و منازعات بابان و بغداد ورود می‌کرد. دولت مرکزی عثمانی به دلیل تمرکز بر مسایل غرب امپراتوری و نیز به دلیل دوری ایالات شرقی از مرکز، فاقد قدرت کافی برای اعمال اقتدار در ولایات و ایالات شرقی بود. به همین دلیل، کانون‌های اصلی قدرت در قلمرو شرق عثمانی مانند بابان و بغداد به دلیل تعارض منافع، اغلب دچار جنگ و ستیز می‌شدند. منازعات آنها به دلیل همجواری با قلمرو غرب ایران، موجب سلب امنیت اتباع و سرحدات ایران می‌شد. کاروان‌های تجاری و زیارتی ایران بارها به دلیل ضعف و ناتوانی والیان بغداد غارت و کشتار شدند. از طرفی، دامنه منازعات و کشمکش‌های بابان و بغداد به سرحدات ایران نیز کشیده می‌شد. چنانکه شهرها و روستاهای مناطق غرب ایران، از آذربایجان و کردستان تا کرمانشاه و خوزستان بارها در معرض تجاوز، غارت و کشتار قرار گرفتند. در چنین شرایطی، دولت ایران بنا به حق مشروع برای دفاع از اتباع و سرحدات خود، ناچار به قوه قهریه متوسل می‌شد. بررسی دقیق رویدادهای غرب ایران در صدر دوره قاجار، نشان می‌دهد دولتمردان ایران در درجه نخست تلاش می‌کردند از راه‌های سیاسی و دیپلماتیک به کشمکش‌ها و منازعات پیش‌آمده در بابان و بغداد پایان دهند. اعزام ده‌ها سفیر از سوی شاه و نایب‌السلطنه و دیگر مقامات ایرانی و نیز ارسال ده‌ها نامه خطاب به دولتمردان در سه کانون قدرت پیشگفته، نشان از نهایت خویشتن‌داری اولیای دولت ایران دارد؛ اما چون دولت عثمانی از سده دوازده تا نیمه سده سیزده از منظر حقوق بین‌الملل، در زمره دولت‌های ناتوان یا بی‌اراده محسوب می‌شد، دولت ایران برای تأمین امنیت اتباع و سرحدات خود، به‌جز راه‌های سیاسی و دیپلماتیک، گاه ناچار به استفاده از زور می‌شد. از طرفی، دولت ایران با نقش و نفوذی که در انتخاب حکام بابان داشت، در قلمرو بابان، دارای نوعی حق حاکمیت بود. دولت عثمانی به طرق مختلف درصدد نفی آن بود. از جمله یکی از موضوعات بسیار مناقشه برانگیز در مذاکرات ارزنه‌الروم، مسئله حاکمیت ایران بر سلیمانیه بود (انوری افندی، ۱۴۰۲: ۱۴۰-۱۲۱).^(۱۰)

پی‌نوشت‌ها

۱. مقطع زمانی پژوهش، فاصله زمانی دو رویداد مهم است: آغاز پادشاهی فتحعلی‌شاه (۱۲۱۲ ق) و آغاز عملیات نظامی ایران در قلمرو عثمانی (۱۲۳۶ ق). نگارنده، در مقاله دیگری با عنوان «جایگاه پاشالیک بغداد و امارت بابان در روابط ایران و عثمانی ۱۲۶۶-۱۲۳۶ ق» که در دست انتشار است، موضوع را تا پایان امارت بابان پی‌گرفته است.

۲. درباره درخواست احمد خلوصی پاشا از عباس میرزا برای ممانعت از ورود احتمالی داود پاشا به ایران، نک: گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ۱/۲۴۰. درباره پاسخ مثبت عباس میرزا به درخواست فوق، نک: همان، ۱/۲۰۶.
۳. به والیان بغداد گاه پاشا و گاه وزیر گفته می‌شد. نک: نصیری، ۱۳۶۸: ۱۳۴/۲.
۴. معضل بی‌ثباتی در وضعیت حکمرانی ولایت شرقی با سیاست تمرکز گرایانه محمود دوم تا حد زیادی برطرف شد. چنانکه علیرضا پاشا از ۱۳۴۶ به مدت ۱۶ سال والی بغداد بود (نصیری، ۱۳۶۸: ۱۳۹/۲).
۵. میرزا آقاسی درباره تحرک پاشای شهرزور از سوی بغداد، به صارم افندی می‌نویسد: علیرضا پاشا، وزیر بغداد، «هنوز معذرت اعمال گذشته را نخواسته ... باز محمود پاشا را با توپ و قشون بر سرحد مملکت ایران فرستاده‌اند که با مستحفظین سرحد جنگ و جدال نمایند.» (نصیری ۱۳۶۸: ۱۹۷/۲).
۶. برای آگاهی از مأموریت سفرای ایران و نیز متن نامه‌های ارسالی، نک: نصیری، جلد‌های ۱ تا ۴.
۷. برای مورد دیگر از لاعلاجی ایران در دفاع از امنیت و حاکمیت قلمرو خود، بنگرید به نامه حاکم ساوجبلاغ به والی بغداد در گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ۱۷۱-۱۷۲/۱.
۸. عبدالله پاشا، والی بغداد، در سال ۱۳۲۸ به قتل رسید و عبدالرحمن پاشا، حاکم شهرزور، در ۱۳۲۸ درگذشت.
۹. درباره این عهدنامه، نک: صالحی، نصرالله (۱۴۰۰). «یک عهدنامه، چند متن متفاوت؛ بررسی انتقادی متن عهدنامه اول ارزنه‌الروم»، آیین میراث، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، شماره ۶۹.
۱۰. مسئله سلیمانیه یکی از مسایل اصلی در مذاکرات ارزنه‌الروم بود. این مسئله عمدتاً در مجالس چهارم و پنجم (ص ۱۴۰-۱۳۱) طرح شد.

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۰). ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و ابراهیم فتاحی، تهران، نشر نی.
- آقشین، سینا (۱۳۹۱). «فضای ایدئولوژیک سرزمین‌های عثمانی در ۱۸۳۹ م و اوضاع بین‌المللی دولت عثمانی»، در امپراتوری عثمانی در عصر دگرگونی تنظیمات، ویراستاران: خلیل اینالجباق و محمد سید دانلی اوغلو، ترجمه رسول عربخانی، تهران، پژوهشکده تاریخ اسلام.
- احسان اوغلو، اکمل‌الدین (۱۳۹۷). دولت و جامعه در دوره عثمانی، ترجمه علی کاتبی و توفیق هاشم پور سبحانی، تهران، کتاب مرجع.
- اردلان، شبرین (۱۳۸۷). خاندان کُرد اردلان در تلاقی امپراتوری‌های ایران و عثمانی، ترجمه مرتضی اردلان، تهران، نشر تاریخ ایران.
- اسناد رسمی در روابط سیاسی ایران با انگلیس و روس و عثمانی (۱۳۶۵). به اهتمام غلامحسین میرزا صالح، تهران، نشر تاریخ ایران.
- امین پور، صالح؛ صوفی، علیرضا؛ نصیری، محمدرضا (۱۳۹۱). «تحلیلی بر نقش عبدالرحمن پاشا بابان در روابط ایران و عثمانی در دوره فتحعلی‌شاه (۱۲۲۸-۱۲۱۲ ق. / ۱۸۱۴-۱۷۹۸ م.)»، پژوهش‌های تاریخی، س ۴، ش ۴ (پیاپی ۱۶)، زمستان ۱۳۹۱، ۳۴-۲۳.
- انوری افندی، سید سعدالله (۱۴۰۲) سفارت‌نامه ایران: اسناد، مکاتبات و صورت مجالس مذاکرات ارزنه‌الروم ۱۲۵۹-۱۲۶۳ هجری قمری، تصحیح، ترجمه از ترکی عثمانی، مقدمه، توضیحات و پیوست‌ها: نصرالله صالحی، صفیه خدیو، تهران، بنیاد موقوفات افشار.
- اینالجباق، خلیل (۱۳۸۸). امپراتوری عثمانی (عصر متقدم، ۱۳۰۰ تا ۱۶۰۰). ترجمه کیومرث قرقلو، تهران، انتشارات بصیرت.
- سعیدی، مدرس (۱۳۹۶). «سلیمانیه» دانشنامه جهان اسلام، ج ۳۴، تهران، بنیاد دایرة المعارف اسلامی.
- سعیدی، مدرس و قربانی نژاد، ربیبا (۱۳۹۹). «شهرزور»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۲۸، تهران، بنیاد دایرة المعارف اسلامی.

- سندجی (فخرالکتاب). میرزا شکرالله (۱۳۷۵)، تحفه ناصری در تاریخ و جغرافیای کردستان، تصحیح حشمت‌الله طیبی، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- صالحی، نصرالله (۱۴۰۰). «یک عهدنامه، چند متن متفاوت؛ بررسی انتقادی متن عهدنامه اول ارزنه‌الروم»، آینه میراث، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، شماره ۶۹.
- مستوفی باقی، محمد مفید (۱۳۹۰). مختصر مفید (جغرافیای ایران‌زمین در عصر صفوی) به کوشش ایرج افشار، با همکاری محمدرضا ابویی مهریزی، تهران، بنیاد موقوفات افشار.
- مستوفی، عبدالله (۱۳۷۱). شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، تهران، انتشارات زوار.
- مظفری، پرستو، بهرامی، روح‌الله (۱۳۸۹). «روابط حکام اردلان، امارت بابان و مناسبات ایران و امپراتوری عثمانی در عهد قاجار (۱۲۶۶-۱۲۱۲ ق.)»، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، س ۱۲، ش ۴۵، زمستان ۱۳۸۹، ۱-۳۴.
- مظفری، پرستو؛ ثواب، جهانبخش (۱۳۹۸). «تکاپوهای سیاسی نظامی خاندان بابان در کردستان ایران و پیامدهای آن (۱۱۰۵ تا ۱۶۹۴/۱۱۹۳ تا ۱۷۷۹)»، فصلنامه پژوهش‌های تاریخی، س ۱۱، ش ۴۱، بهار ۱۳۹۸، ۶۵-۹۱.
- نصیری، محمدرضا (۱۳۶۶). اسناد و مکاتبات تاریخی ایران (قاجاریه)، جلد اول: از ۱۲۰۹ تا ۱۳۳۸ ق.، تهران، مؤسسه کیهان.
- نصیری، محمدرضا (۱۳۶۸). اسناد و مکاتبات تاریخی ایران (قاجاریه)، جلد دوم: از ۱۲۳۹ تا ۱۲۶۳ ق.، تهران، مؤسسه کیهان.
- واله قزوینی اصفهانی، محمدیوسف (۱۳۸۲). ایران در زمان شاه صفی و شاه‌عباس دوم (۱۰۷۱-۱۰۳۸ ق.) (حدیقه ششم و هفتم از روضه هشتم) خلد برین، تصحیح، محمدرضا نصیری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- وحید قزوینی، میرزا محمد طاهر (۱۳۸۳). تاریخ جهان‌آرای عباسی، تصحیح سیدسعید میرمحمد صادق، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- وقایع نگار کردستانی، علی‌اکبر (۱۳۶۴). حدیقه ناصریه در جغرافیا و تاریخ کردستان، تصحیح محمد رئوف توکلی، تهران، چاپخانه ارزنگ.
- هیل، ویلیام (۱۳۹۵). سیاست خارجی ترکیه، ترجمه ناصر پور ابراهیم، تهران، پژوهشکده تاریخ اسلام.
- Abrahamian, Yervand (2001). *Iran between two revolutions*, translated by Ahmad Gol-Mohammadi and Ebrahim Fatahi, Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Akşın, Sina (2001), "1839'da Osmanlı Ülkesinde Ideolojik Ortam ve Osmanlı Devlet'nin Uluslararası Durumu" in *Tanzimat*, editors: Halil Inalcık and Mehmet Seyitdanlıoğlu, translated by Rasoul Arabkhani, Tehran: Research Institute of Islamic History. [In Persian].
- Aminpour, Saleh; Sufi, Alireza; Nasiri, Mohammadreza (2012). "Analysis of Abdurrahman Pasha Baban's role in Iran-Ottoman relations during the period of Feth Ali Shah (1212-1228 A.H./1798-1814 A.D.)", *Historical Researches*, Q4, Vol.4 (16 consecutive), winter 2012, 34- 23. [In Persian].
- Ardalan. Shirin (2008), *Les Kurdes Ardalan entre la Perse et l'empire ottoman*, Translated by Morteza ardalán, Tehran: Nashr-e Tarikh-e Iran.
- Atmaca, Metin (2021), "Kurdish Emirates between the Ottoman Empire and Iranian Dynasties (sixteenth to Nineteenth Centuries)", *The Cambridge History of the Kurds*, Cambridge University Press.

- Çetinsaya, Gökhan (2017), *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, London and New York: Routledge.
- Doğan, Cabir (2011), "II Mahmut dönemi Osmanlı merkezileşme politikasının doğu vilayetlerinde uygulanması", *Turkish Studies*, Vol.6/4, fall.
- Ehsanoglu, Akmaluddin (2017). *Osmanlı devleti ve medeniyeti tarihi*, translated by Ali Katbi and Tawfiq Hashempour Sobhani, Tehran: Ketab-e Marj'a [In Persian].
- Enveri Zadeh El-Seyed Mohammad Saadullah Enveri Effendi (1402), *Sefāratnām-e Iran (Embassy of Iran)*, Introduced, Annotated & Translated From Original Ottoman Turkish by Nasrollah Salehi and Safiye Khadiv, Tehran: Bonyād-e Moghofāt-e Afshar Press. [In Persian]
- Hale, William M (2015), *Turkish foreign policy, 1774-2000*, translated by Nasser Pourabrahim, Tehran: Research Institute of Islamic History.
- Inalcik, Halil (2009), *the Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, Translated by Kiyomarth Qarqlou, Tehran: Basirt Publications. [In Persian].
- Martin, Craig (2019), "Challenging and refining the unwilling or unable doctrine", *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 52 (2), 387-462.
- Mostofī Bafghi, Mohammad Mofid (2011), *Mukhtasar-e Mofid (Geography of Iran and the Earth in the Safavid Era)* by Iraj Afshar, in collaboration with Mohammad Reza Abuei Mehrizi, Tehran: Afshar Endowment Foundation. [In Persian].
- Mostofi, Abdollah (1992). *Sharh-e Zendeganiye Man Ya Tarikh-e Ejtemaiye Qajar (Narration of my life or the social history of the Qajar Era)*, Tehran: Zovar Publications. [In Persian].
- Mozafari, Parasto, Bahrami, Rohollah (2018), "the relations between Ardalan and Baban rulers and the relations between Iran and the Ottoman Empire in the Qajar period (1212 – 1266.A.H) ", *Foreign Relations History*, Q. 12, No. 45, 24-1. [In Persian].
- Mozafari, Parasto; Sawaqeb, Jahanbakhsh (Spring 2018), "Political and Military Movements of the Baban Dynasty in Iran's Kurdistan and the Consequences (1694-1779 AD, 1105-1193 AH)", *Historical Research*, Q. 11, No. 41, 65-91. [In Persian].
- Nasīrī, Mohammad Reza (1987). *Historical documents and correspondences of Iran (Qajaria)*, first volume: from 1209 to 1338 A.H., Tehran: Keihan Institute. [In Persian].
- Nasīrī, Mohammad Reza (1989). *Historical documents and correspondences of Iran (Qajar)*, volume two: from 1239 to 1263 A.H., Tehran: Keihan Institute. [In Persian].
- Official documents concerning the Political Relationship of Iran with Great Britain, Russia and Ottoman* (1986), Edited by Golam Hosein Mirza Saleh, Tehran: Nashr-e Tarikh-e Iran. [In Persian].

- Saidi, Modares (2016). "Sulaymaniyah" Encyclopaedia of the world of Islam, Volume 24, Tehran: Encyclopedia Islamica Foundation. [In Persian].
- Saidi, Modares and Ghorbanejad, Ribaz (2019). "Shahrzor", Encyclopaedia of the world of Islam, volume 28, Tehran: Encyclopedia Islamica Foundation. [In Persian].
- Salehi, Nasrollah (2021), " One Treaty with several different texts: A Critical review of the text of the First Treaty of Erzurum" Vol. 19, No. 2 (Continuity: 69), 120-95. [In Persian].
- Sanandaji (Fakr ul-Kottab), Mirza Shokrullah (1996), Tohfe Nāşerī in the history and geography of Kurdistan, edited by Heshmatollah Tabibi, Tehran: Amīr Kabīr Publications. [In Persian].
- Vaghaynegar Kurdistani, Ali Akbar (1985), Ḥadīqeh Naşīrīyeh in the geography and history of Kurdistan, edited by Mohammad Rauf Tavakoli, Tehran: Arjang Printing House. [In Persian].
- Vahid Qazvīnī, Mīrza Mohammad Tāher (2005). Tārīk-e jahān-ārā-y-e 'Abāsī (1015-1112 A.H.), edited by Seyyed Sa'id Mir Mohammad Sādegh, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- Vale Qazvini Isfahani, Mohammad Yusuf (2033). Iran under the Reign of Shāh safī and Shāh Abbās II (from 1628 until 1661 A.D) (Part 6 and 7, section 8) - Khold-e Barin, edited and Annotated by M. R. Nasiri, Tehran: Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries, Tehran. [In Persian].

